

- W. Heurthley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939.
- N.G.L. Hammond: A History of Macedonia I: Historical Geography and Prehistory, Oxford 1972.
- N.G.L. Hammond, A History of Macedonia II, Oxford 1979.
- N.G.L. Hammond, A History of Macedonia III, Oxford 1988.
- J.M.R. Cormack, Inscriptions from Macedonian Edessa and Pella. ECT, Saint Louis 1953.
- Κ. Γ. Σταλίδης, Η Αγία Τριάδα Έδεσσας. Έδεσσα 1977.
- J.N. Kalléris, Les anciens Macédoniens I, Αθήνα 1954.
- L. Gounaropoulou, M.B. Hatzopoulos, Les milliaires de la Voie Egnatienne entre Heraclee des Lyncestes et Thessalonique. Μελετήματα 1, Αθήνα 1985.
- Α. Χρυσοστόμου, "Το Τείχος της Έδεσσας". Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη I (Θεσσαλονίκη 1988) - Νεότερες έρευνες του Τείχους της Έδεσσας, Ibid. II, (Θεσσαλονίκη 1991).
- Α.Β. Tataki, Macedonian Edessa, Prosopography and Onomasticon (υπό έκδοσιν).
- Κ.Ε. Νούσκα, Η Έδεσσα στις επάλξεις του Μακεδονικού Αγώνα, 1848-1912, τυπογραφείο Μέλισσα, Ασπροβάλτα χ.χ.
- Ευάγγελος Χ. Κακαβογιάννης, "Προβλήματα εδεσσαϊκής αρχαιολογίας", Εδεσσαϊκά Χρονικά 10 (1976) 16-44.

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

Η ΕΔΕΣΣΑ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ: Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας

Σκοπό αυτής εδώ της μελέτης αποτελεί η παρουσίαση των νεότερων στοιχείων, που έχουν προκύψει στο χώρο της σημερινής εδεσσαϊκής επαρχίας κατά την έρευνα των τελευταίων χρόνων, τα οποία σε συνδυασμό με τα παλιότερα ευρήματα μας επιτρέπουν να προχωρήσουμε στη συναγωγή συμπερασμάτων για την ιστορική της τοπογραφία κατά το διάστημα από το τέλος της εποχής του Χαλκού ως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια¹.

Η επαρχία Έδεσσας παρουσιάζει μια δική της γεωγραφική αυτονομία, καθώς αποτελεί το συνδετήριο κρίκο ανάμεσα στην άνω ορεινή και την κάτω πεδινή Μακεδονία, καθώς επίσης και την απομονωμένη Αλμωπία. Το μεγαλύτερο μέρος της βρίσκεται σε υψόμετρο 300 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, στον εκτεταμένο αυχένα που δημιουργείται ανάμεσα στους βόρειους - βορειοανατολικούς πρόποδες του Βέρμιου και τους νότιους του Καΐμακτσάλαν (αρχ. Βόρα). Εξαιρεση αποτελούν οι ανατολικές περιοχές που προσεγγίζουν τα όρια της πεδιάδας των Γιαννιτσών. Οι τελευταίες αποτελούν και τις κατεξοχήν πεδινές εκτάσεις της επαρχίας μαζί με την κοιλάδα του Λόγγου στους πρόποδες του βράχου της Έδεσσας και την ανάλογη στα χωριά Πλατάνη - Φλαμουριά². Οι πεδινές εκτάσεις είναι ιδιαίτερα προσοδοφόρες από την περίοδο μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο χάρις στο υπάρχον αρδευτικό δίκτυο και τον προσανατολισμό προς τη δενδροκαλλιέργεια³. Μικρότερες όμως εκτάσεις απλώνονται γύρω από

1. Η μελέτη αυτή υπήρξε αποτέλεσμα μακρόχρονης επαφής με την περιοχή στα πλαίσια του έργου της ΙΖ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, καθώς επίσης και αποτέλεσμα της συστηματικής τακτοποίησης - καταγραφής του παλιότερου υλικού και της διασταύρωσης ή επιβεβαίωσης των αρχαιικών πληροφοριών. Φυσικά τα αποτελέσματά της δεν είναι δυνατόν να εκπληρώσουν τους στόχους ενός ολοκληρωμένου προγράμματος τοπογραφικής έρευνας, που συνήθως αποτελεί έργο μεγαλύτερης ομάδας με συμμετοχή πολλών επιστημονικών ειδικοτήτων.

Στη συγκεκριμένη ακόμη περιοχή εγγενές πρόβλημα για μια έρευνα τέτοιου είδους αποτελούν οι αλλαγές που έχουν προκληθεί από τη δράση των ποταμών, καθώς ακόμη και οι εκτεταμένες δενδροκαλλιέργειες, οι οποίες διατηρούνται για διαστήματα πέραν των 30 ετών χωρίς αρρώσεις και δεν επιτρέπουν τη διενέργεια δοκιμαστικών ερευνών. Συγκέντρωση των στοιχείων για την περίοδο πριν από το 1973 είχε γίνει από την Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, Τουριστικός οδηγός Ν. Πέλλης, Έδεσσα 1973. Οι παρατηρήσεις της και οι πληροφορίες της εξακολουθούν να είναι πολύτιμες και σήμερα με κάποιες διορθώσεις και διασαφήσεις. Στο εξής Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου.

2. Ανάλογα με τα εδάφη έχουν κατανεμηθεί και οι κοινότητες της εδεσσαϊκής επαρχίας από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, Αθήνα 1975 και 1986. Οι ορεινές και ημιορεινές κοινότητες είναι περίπου ίσες με τις πεδινές.

3. Γ. Μίντσης, 80 χρόνια Ελεύθερη Έδεσσα 1912-1992, Έδεσσα 1992, σ. 135-138.

τα χωριά και στα ψηλότερα μέρη της επαρχίας, εκτάσεις που ολόένα διανοίγονται ή αποκαθίστανται από τα σύγχρονα μέσα καλλιέργειας, ώστε οι πρόσφατες παραγωγές να διαφοροποιούνται από τις παλιότερες, που ήταν κυρίως μη κεφαλαιούχες παραγωγές μη ευπαθών, αγροτικών προϊόντων για οικογενειακή κατανάλωση, όπως δημητριακά, όσπρια, σουσάμι, κηπευτικά κτλ⁴. Η εικόνα αυτή των καλλιεργειών κατά την προπολεμική περίοδο και παλαιότερα προσεγγίζει περισσότερο προς την εικόνα και του αρχαίου γεωργικού συστήματος, που κατεξοχήν στηριζόταν στη μεσογειακή διατροφική τριάδα, δηλαδή τα σιτηρά, τα όσπρια και το λάδι με ακολούθους τα υπόλοιπα προϊόντα, όπως το κρασί, τα λαχανικά κτλ⁵.

Εκ παραλλήλου με τη γεωργία στην ορεινή, στο μεγαλύτερο μέρος της, περιοχή της Έδεσσας ασκείται και η κτηνοτροφία, όπως και η υλοτομία, που πιθανότατα στα αρχαία χρόνια θα αποτελούσαν σημαντικότερη ίσως πρόσοδο στα εισοδήματα των κατοίκων⁶.

Πληροφορίες για την εξέλιξη της δασικής βλάστησης στις αρχαίες περιοχές και την επίδραση που αυτή δέχεται από την ανθρωπογενή δραστηριότητα

4. Στοιχεία για την προπολεμική περίοδο στο Μίντση, ο.π. σ. 135, καθώς επίσης και στον Κ. Σταλίδη, Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας Έδεσσα 1974, σ. 137-140 για την παλιότερη ακόμη περίοδο της Τουρκοκρατίας με βάση τις πληροφορίες των ξένων περιηγητών. Επίσης ο Ε. Στουγιαννάκης, Έδεσσα η Μακεδονική εν τη ιστορία, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 40 κε. δίνει μια γλαφυρή περιγραφή του φυσικού περιβάλλοντος της Έδεσσας.

5. Για το αρχαίο γεωργικό σύστημα T. Gallant, Risk and Survival in Ancient Greece, Cambridge 1991, καθώς επίσης και στο B. Wells, "Agriculture in Ancient Greece", Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16-17 May 1990, Stockholm 1992. Στα δυο παραπάνω βιβλία εξετάζεται γενικότερα το θέμα της ανθρώπινης διαβίωσης και καλλιέργειας στον ελληνικό χώρο. Τα στοιχεία τους αναλογικά πρέπει να ισχύουν και για τη δική μας περιοχή. Ειδικότερα για τη Μακεδονία Ε. Borza, "The Natural Resources of early Macedonia", σ. 1-20 στο W. Lindsay Adams - E. N. Borza, Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage, Washington D.C. 1982. Ενδιαφέροντα στοιχεία για το ίδιο θέμα δίνει και μια παλιότερη δημοσιευμένη επιγραφή: C. Vatín, "Une inscription inédite de Macédoine" BCH 86, 1962, 57 κε. Πρόβλημα υπό εξέταση πρέπει να θεωρηθεί η καλλιέργεια κάποιων δένδρων στην περιοχή της Έδεσσας, όπως η κερασιά και η μηλιά, των οποίων άγριες μορφές εντοπίζονται οι κάτοικοι στα βουνά της περιοχής. Ούτως ή άλλως όμως η συμμετοχή της δενδροκαλλιέργειας με τα ευπαθή παράγωγά της στην οικονομία πρέπει να μην υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Μίντσης, ο.π., σ. 135. Για την αρχαία αμπελοργία που μέχρι πρόσφατα ασκούνταν κυρίως στην περιοχή του Καραμάν, βόρεια από την πόλη, έμμεσα μας πληροφορεί η επιγραφή με την ανάθεση αμπελώνων στη μεγάλη έδεσσαϊκή θεά, τη Μα: Π. Παπαγεωργίου, "Κυρίας Θεάς Μας Ανικήτου κτλ.", Αθηνά 12, 1900, 73.

6. Από τα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας συνάγεται ότι οι βοσκότοποι και τα δάση καλύπτουν σχεδόν διπλάσια έκταση από τις γεωργικές περιοχές. Ειδικά σε κάποιους σημερινούς οικισμούς, όπως η Φλαμουριά, η Α. Φωτεινή κτλ., η δασική έκταση είναι πολλές φορές πολλαπλάσια της γεωργικής. Τα κυριότερα είδη δένδρων που παρατηρούν-

διατίθενται σήμερα στην έρευνα από τις παλυνολογικές μελέτες του Bottema στην περιοχή της Έδεσσας και της Βεγορίτιδας⁷. Τέλος δεν πρέπει να απουσιάσει και μια αναφορά στον ορυκτό πλούτο της περιοχής και κυρίως στα πλούσια κοιτάσματα μαρμάρου, που συνεχώς εντοπίζονται και εισέρχονται στην παραγωγή και τα οποία σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις δεν πρέπει να έλειπαν και από την παραγωγική διαδικασία κάποιων περιόδων της αρχαιότητας⁸.

Τα παραπάνω αποτελούν μια προσπάθεια αναγνώρισης των πλουτοπαραγωγικών δυνατοτήτων της περιοχής χωρίς βέβαια να προχωρούν σε πλέον εξειδικευμένη αντιμετώπιση κατά εποχές, που όμως δεν πρέπει να θεωρείται αμελητέο στοιχείο δεδομένου ότι σχετίζεται και με ουσιαστικές αλλαγές στις μεθόδους εκμετάλλευσης.

Πέρα από τις πηγές προσόδων πολύ σημαντική για την εξέλιξη της περιοχής πρέπει να υπήρξε και η ίδια η θέση της πάνω στον πανάρχαιο οδικό άξονα, που στο τέλος των προχριστιανικών χρόνων πήρε την ονομασία Εγνατία οδός. Στον άξονα αυτό κατέληγαν διάφοροι άλλοι με κατεύθυνση Β-Ν και αντίστροφα που έφεραν σε επικοινωνία την απομονωμένη Αλμωπία⁹ και συντελούσαν στη ροή του διαμετακομιστικού εμπορίου από Νότο προς Βορρά από την περιοχή δηλαδή των Πύργων και της Κοζάνης. Στις παλιότερες περιόδους ο άξονας αυτός αναφέρεται στις μετακινήσεις των στρατευμάτων κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων και συνέβαλε στη μετακίνηση και παρουσία ξένων ομάδων, αλλά και στην εμφάνιση εισαγόμενων προϊόντων¹⁰.

Ταί είναι η δρυς, η οξυά, το πεύκο, η καστανιά, όχι όμως το έλατο, που στα αρχαία χρόνια αποτελούσε μια σημαντικότερη πηγή εξαγωγικού προϊόντος: Ε. Borza, In the Shadow of Olympus, Princeton 1990, σ. 52. Παρόλαυτα το μέγεθος της σημερινής παραγωγής των βοσκοτόπων και των δασών σύμφωνα με τη γεωργική υπηρεσία είναι αντιστρόφως ανάλογο προς την έκταση της. Αυτά βέβαια είναι στατιστικά στοιχεία της τελευταίας πεντηκονταετίας και είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι ίσχυαν αναλογικά και για το παρελθόν.

7. S. Bottema, Late Quaternary Vegetation History of Northwestern Greece, Groningen 1974. Επίσης S. Bottema, "Palynological Investigations in Greece with special reference to Pollen as an indicator of Human Activity", Palaeohistoria 24 (1982), 257-289.

8. Πληροφορίες για ενδείξεις αρχαίας εκμετάλλευσης λατομείων μαρμάρου μας έχει δώσει ο κ. Καλαντζής, ο οποίος διατηρεί μονάδα παραγωγής στην Σωτήρα και εκμεταλλεύεται λατομεία σε διάφορες θέσεις της επαρχίας. Γενικά πάντως η παραγωγή μαρμάρου δεν θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική πρόσοδος R. Osborne, Classical Landscape with figures, London 1987, σ. 75. Εκτός από τα μάρμαρα παντοτινή πηγή οικοδομικού υλικού αποτέλεσε ο ίδιος ο βράχος της Έδεσσας, στον οποίο έχουν διαπιστωθεί θέσεις λατομείων, καθώς και επίσης η περιοχή του βόρειου νεκροταφείου της κάτω πόλης. Η αφθονία πέτρας συνετέλεσε ώστε να παρατηρείται περιορισμένη χρήση πλίνθων ως οικοδομικό υλικό στην Έδεσσα.

9. Για τους δρόμους προς την Αλμωπία, που στη συνέχεια μπορούσαν να οδηγήσουν και βορειότερα J. C. v. Hahn, "Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar", Denskschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 16 (1869), 2, 74.

10. Επιγραμματικά μόνο αναφέρουμε τη συγκέντρωση στην Έδεσσα του μακεδονικού στρατού επί βασιλείας Φιλίππου Ε' από το ΧρυσόγONO, επειδή ο τελευταίος σχετίζεται και με

Στη συνέχεια πρόκειται να επιχειρήσουμε μια σύνθεση των μέχρι τώρα δεδομένων, παρουσιάζοντας τις θέσεις κατά εποχές, ενώ στον κατάλογο που προστίθεται στο τέλος οι θέσεις αυτές τοποθετούνται γύρω από τις σύγχρονες κοινότητες. Στις θέσεις αυτές δεν είναι εύκολο να δοθεί ονομασία ανάλογη με την διοικητική μονάδα¹¹, που αποτελούσαν κατά τα αρχαία χρόνια, διότι δεν είναι πάντοτε γνωστή η πλήρης έκταση που καταλαμβάνουν στο χώρο, ούτε και υπάρχουν οριστικές μελέτες για την κατάταξη με αυτή την παράμετρο¹². Ακόμη στη συζητούμενη περιοχή υπάρχει έλλειψη και γραπτών ή επιγραφικών μαρτυριών, διότι εκτός από την Έδεσσα αναφέρονται μόνο δύο ακόμη ονομασίες, Εύβοια και Δαύσαρα για τα προρρωμαϊκά χρόνια¹³, που όμως δεν στάθηκε δυνατόν ακόμη να ταυτιστούν με κάποιον από τους υπάρχοντες χώρους. Μπορούν πάντως ανεξάρτητα από τα παραπάνω οι θέσεις να διακριθούν σε δύο κατηγορίες αυτές, που παρουσιάζουν παροδική εγκατάσταση κατά εποχές (non stable settlements) και ήταν πιθανότατα χωριά ή αγροκτήματα, κυρίως τα ρωμαϊκά χρόνια, και αυτές, που κατοικούνται σχεδόν σ' όλες τις περιόδους και πιθανότατα αποτελούσαν μεγαλύτερες μονάδες¹⁴.

Από τα μέχρι τώρα στοιχεία οι θέσεις κατοίκησης των προϊστορικών χρό-

την πόλη της Έδεσσας (Πολύβιος, V, 3-5). Για τις ξένες ομάδες που στα ρωμαϊκά χρόνια έδρασαν στην πόλη Α. Δ. Ριζάκη, "Η κοινότητα των συμπραγματευόμενων Ρωμαίων της Θεσσαλονίκης και η ρωμαϊκή οικονομική διείσδυση στη Μακεδονία", *Αρχαία Μακεδονία IV*, σ. 521, σημ. 42. Επίσης F. Papazoglou, "Les villes de Macédoine à l' époque romaine", *BCH SUPPL.* XVI (1988), σ. 129, σημ. 29 (εκδ. β'). Στο εξής *Les villes*. Για το διαμετακομιστικό εμπόριο της πόλης που είναι καλύτερα γνωστό κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια: Α. Χρυσοστόμου, "Εμπορικές ανταλλαγές της Έδεσσας μέσα από τους αμφορείς των παλαιοχριστιανικών χρόνων", *Αρχαία Μακεδονία V* (1989) σ. 593-619. Ειδικά για την Έδεσσα ταιριάζει απόλυτα η επιγραμματική ρήση, που έχει δοθεί για όλη την Ελλάδα: Nature has intended Greece to be a land of trade rather than self sufficiently από τον O. Rackham, "Ancient Landscape", σ. 106 στο O. Murray - S. Price, *The Greek City from Homer to Alexander*, Oxford 1990.

11. Για τις αρχαίες διοικητικές μονάδες γύρω από μια πόλη με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες M. B. Χατζόπουλος, "Χώρα και κόμης της Βέροιας", *Μνήμη Δ. Λαζαοίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 57-66. Επίσης κυρίως για τα υστερορρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας*, Γιάννενα 1984, σ. 177 κ. Γενικότερα Rackham, *ό.π.*, σ. 102. Για τη χρήση του όρου θέση: B. Hayden - J. Moody - O. Rackham, "The Vrokastro Survey Project, 1986-89", *Hesperia* 61 (1992) 301.

12. S. Alcock, "Roman imperialism in the Greek landscape" *JRA* 2 (1989) 5-34 και ειδικότερα 15-16.

13. Papazoglou, *Les villes*, σ. 130. Η Α. Στουγιαννάκη, *Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου*, σ. 98, επαναλαμβάνει την παλιά πρόταση των περιηγητών Delacoulonche και Desdevises για την τοποθέτηση της Εύβοιας στον Άγρα. Τα μέχρι στιγμής πάντως ευρήματα YEX και ΕΣ από την περιοχή δεν προσφέρουν κανένα οριστικό στοιχείο.

14. Για μια τέτοια διάκριση J. Whitley, "Social Diversity in Dark Age Greece", *BSA* 86 (1991) 346 κ.ε. Η διάκριση του Whitley αφορά του οικισμούς μιας συγκεκριμένης περιόδου, της εποχής του Σιδήρου, πιστεύουμε όμως ότι μπορεί να ισχύει γενικότερα.

νων (Νεολιθικής και εποχής του Χαλκού) είχαν κυρίως τη μορφή τούμπας σε πεδινές εκτάσεις και δίπλα από πηγές νερού¹⁵.

Κατά το τέλος της εποχής του Χαλκού και στην εποχή του Σιδήρου έχει παρατηρηθεί, όπως και σε άλλες περιοχές, ένας εντονότερος προσανατολισμός της κατοίκησης σε υψηλότερες και περισσότερο οχυρές θέσεις, πολλές από τις οποίες θα εξακολουθήσουν να κατοικούνται και στις επόμενες περιόδους¹⁶. Το φαινόμενο αυτό ισχύει και στην περιοχή της Έδεσσας, με καλύτερο παράδειγμα την ίδια την Έδεσσα, η οποία αποτέλεσε πιθανότατα στην περιοχή το πρώτο παράδειγμα οικισμού - ακρόπολης και συνέχισε να κατοικείται από την YNE ή την ΠΕΧ¹⁷. Από τους οικισμούς της προηγούμενης περιόδου διακοπή στο τέλος της YEX παρουσιάζουν η τούμπα της Σκύδρας¹⁸, της Ζλάτας στα όρια Αρσενίου - Επισκοπής, καθώς και του Άγρα. Η τούμπα του Ριζαρίου¹⁹ δεν πρέπει να παρουσιάζε στοιχεία κατοίκησης πέρα από τα νεολιθικά χρόνια και είναι περιέργο, που ο French της αποδίδει και κατοίκηση εποχής Σιδήρου και ιστορικών χρόνων²⁰. Ενδιαφέρον είναι και το ειδώλιο που έχει περισυλλεγεί

15. Κατάλογος των θέσεων έχει δοθεί από τις D. Kokkinidou - K. Tradalidou, "Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia", *BSA* 86 (1991) 93-106. Στις θέσεις πρέπει να προστεθεί ένας ακόμη οικισμός της YNE στην Πετριά, που εντοπίστηκε πρόσφατα, καθώς επίσης και ο οικισμός MNE στη Δροσιά, που παρουσιάζεται σε ιδιαίτερο άρθρο αυτού του συνεδρίου. Επίσης πρέπει να αναφερθεί και η ύπαρξη νεολιθικών οστράκων από θέση μέσα στο χώρο της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας, που αναφέρονται από την Α. Στουγιαννάκη στο ανασκαφικό ημερολόγιο του 1972. Εξαιρεση στην τυπολογία των οικισμών παρουσιάζει το σπηλαιοκαταφύγιο στη Φλαμουριά, που αναφέρεται από τη Δ. Κοκκινίδου, *Η Προϊστορία στο χώρο του Ν. Πέλλας*, Έδεσσα 1990, σ. 36-37.

16. Kokkinidou-Tradalidou, *ό.π.*, 102 και σημ. 37. Ι. Βοκοποπούλου-Χ. Κουκουλή-Χρυσανθάκη, *Αρχαία Μακεδονία, Οδηγός Έκθεσης στην Αυστραλία*, Αθήνα 1988, σ. 19-26. Χ. Κουκουλή-Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορική Θάσος, Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστοί*, Αθήνα 1992, σ. 722.

17. Το μοναδικό στοιχείο φυσικά για τις παλιότερες αυτές περιόδους αποτελούν τα ευρήματα της συνεσταλμένης ταφής που ήρθαν στο φως κατά την εκσκαφή των θεμελίων του Ξενία και συγκεντρώθηκαν από την Α. Στουγιαννάκη, *Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου*, σ. 88. Είναι πάντως πολύ περιέργο, διότι στις εκσκαφές των οικοπέδων το 1992 αμέσως βόρεια του Ξενία, που έφθασαν και μέχρι βάθους 4 μ. από την οδό Μ. Αλεξάνδρου δεν παρατηρήθηκαν καθόλου αρχαιολογικά στρώματα, μόνο λασπώδης επίχωση πάνω από το βράχο. Τα γνωστά από την περιοχή της μεταγενέστερης ακρόπολης ευρήματα στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια δεν φαίνεται να είναι παλαιότερα από την YEX.

18. Η τούμπα χρονολογείται κυρίως στην ΠΕΧ, σε μια όμως λαθροανασκαφή του 1974 περισυλλέχθηκε από αυτήν και ένα υστεροχαλκό matt painted: M. Σιγανίδου, *ΑΔ* 30 (1975), Β2-Χρονικά, 257.

19. Στην πραγματικότητα ανήκε, διότι σήμερα έχει καταστραφεί, στο αγρόκτημα Σεβαστεϊανών.

20. D. H. French, *Index of prehistoric sites in Central Macedonia*, Athens 1967, σ. 32, 65. Νεότερη χρήση του χώρου πρέπει να έγινε πολύ μεταγενέστερα στην ταραγμένη ύστερη παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως και αλλού.

από αυτήν (Εικ. 1), διότι ανήκει στο σπάνιο τύπο των ειδωλίων της ΜΝΕ²¹.

Εκτός από την Έδεσσα οικισμού της ΥΕΧ-ΕΣ πρέπει να αποτέλεσαν η Μαργαρίτα, η τούμπα της Παναγίτσας και πιθανότατα το Φιλόκαστρο του Άγρα, με δεδομένη τη διακοπή της κατοίκησης στην τούμπα Τσούκα και εξαιτίας της άμεσης γειτνίασης με το νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου.

Εκτός από τους οικισμούς, μας είναι γνωστά και νεκροταφεία, που είτε έχουν τη μορφή τύμβων, είτε είναι νεκροταφεία κιβωτιόσχημων τάφων σε επίπεδο έδαφος στην Άρνισσα, στην Παναγίτσα- Ζέρβη, στον Άγρα (Εικ. 2), στη Μαργαρίτα και στο Σάμαρι (Εικ. 3). Χρονολογικά τα νεκροταφεία των τύμβων θεωρείται ότι προηγούνται των επίπεδων νεκροταφείων με τους κιβωτιόσχημους τάφους²². Η ΑΚΕ 297 χάλκινη αιχμή δόρατος (Εικ. 4) από τη Σωτήρα, αντικείμενο παράδοσης, δεν στάθηκε δυνατόν, παρόλες τις έρευνές μας, να εντοπίσουμε από πού ακριβώς προέρχεται. Οι πληροφορίες των κατοίκων αναφέρουν πάντως τη θέση “Λέσκα” δυτικά του χωριού, πάνω στον παλιό δρόμο Έδεσσας - Αριδαίας, θέση κατάλληλη για την ύπαρξη ενός νεκροταφείου αυτής της εποχής²³. Ανήκει σ’ ένα τύπο του βορειοδυτικού χώρου του τέλους της ΥΕΧ²⁴. Στην Έδεσσα στοιχεία κατοίκησης της ΥΕΧ και της ΕΣ έχουν έρθει στο φως στην ακρόπολη και μέχρι στιγμής με την παρακολούθηση των οικοπέδων τα όρια του οικισμού δεν φαίνεται να απλώνονται πέρα από τον μεταγενέστερο τειχιωμένο χώρο. Είναι κυρίως αποσπασματική κεραμική από στρώματα, μέσα στα οποία κατασκευάστηκε αργότερα το τείχος της πόλης²⁵. Χειροποίητη, μπορεί να διακριθεί σε α) χονδροειδή κυρίως από πίθους, ίσως πύραυλους, γάστρες και β) λεπτότερη στιλβωμένη από πηλό μπεξ ή γκρίζο, που συνεχίζει την παράδοση της ΥΕΧ, κυρίως από φιαλόσχημα αγγεία με wish bone λαβές. Συναντάται ακόμα η αυλακωτή διακόσμηση, η γεωμετρική διακόσμηση, καθώς και η μεταγενέστερη ξεστή. Σ’ αυτήν την εποχή ανάγεται χρονολογικά και το τοπωνύμιο της πόλης Έδεσσα, που κατά μια άποψη έχει θρακοφρυγική καταγωγή κατ’ άλλη ελληνική²⁶, είναι όμως πολύ προβληματικό, αν τα μέχρι στιγμής ευ-

21. Ι. Ασλάνης, Η Προϊστορία της Μακεδονίας, Ι. Η Νεολιθική Εποχή, Αθήνα 1993, σ. 141, πίν. 38B, 1.

22. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., σ. 627 κεξ.

23. Η παρουσία νεκροταφείων σε δρόμους είναι γνωστή και από άλλες σύγχρονες περιπτώσεις στην περιοχή της Βοτνιαίας, αλλά και της Αλμωπίας. Επίσης είναι γνωστή από τα νεκροταφεία του Ολύμπου στην περιοχή της Πιερίας: Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, “Οι ανασκαφές του Ολύμπου”, ΑΕΜΘ 2 (1988) 173-174.

24. R.A.J. Avilla, Bronzene Länzen-und Pfeilspitzen der Griechischen Spätbronzezeit, (PBF V, 1), München 1983, σ. 71-73, πίν. 20, αρ. 150 και 150A.

25. Πρβλ. Α. Χρυσοστόμου, “Έδεσσα-1990, Σωστική ανασκαφή στο επί της οδού Κοραή οικοπέδο Μπογδάνη”, ΑΕΜΘ 4, 1990, 154-167.

26. J. Kalléris, Les anciens Macédoniens I, Athènes 1988, σ. 309-316 (έκδ. β’). Κ. Σταλίδης,

ρήματα μπορούν να συντελέσουν στο να δοθεί κάποια απάντηση στο ερώτημα της καταγωγής του τοπωνυμίου.

Τα ευρήματα από το χώρο της κάτω πόλης στο Λόγγο, αν και ενδιαφέροντα, δεν μπορούν να θεμελιώσουν με σιγουριά την ύπαρξη οικισμού αυτής της εποχής, διότι προέρχονται από ταραγμένα ανώτερα στρώματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το απόστημα ενός μακεδονικού χαλκού της κατηγορίας των “jug stoppers” με την παράσταση ενός πότη (Εικ. 5), που μπορεί να χρονολογηθεί στον 7ο αι. π.Χ.²⁷, λαβή wish bone, αρτόσχημα βαριδία και πηνία, καθώς και τα αρχαϊκά αγγεία του 6ου αι. π.Χ., που έχουν αναφερθεί από το Φ. Πέτσα²⁸. Ενα ακόμη περίεργο του τύπου των μακεδονικών χαλκών²⁹ βρέθηκε μακριά από τον αρχαιολογικό χώρο, στην περιοχή του βόρειου νεκροταφείου απ’ όπου έχουν περισυλλεγεί και όστρακα της ΥΕΧ - ΕΣ, που ίσως προοιωνίζουν και εδώ την ύπαρξη ενός παλιού νεκροταφείου, όπως και σε άλλες αρχαίες πόλεις³⁰.

Θέσεις των κλασικών - ελληνιστικών χρόνων έχουν εντοπιστεί με βάση τις περισυλλογές οστράκων και νομισμάτων στη Δροσιά, στα Βρυτά, Άγρα, Λύκου, Μαργαρίτα, Σωτήρα, Φλαμουριά και πιθανόν στο Ριζάρι, απ’ όπου και ένας υστεροελληνιστικός θησαυρός από 58 χάλκινα νομίσματα. Στην ίδια εποχή πρέπει να τοποθετήσουμε και τα μικρής έκτασης οχυρωμένα παρατηρητήρια στις κορυφές λόφων και σε σημαντικές θέσεις ελέγχου στα Σεβαστιανά (Εικ. 6), στην Κερασιά και στους Σαρακηνούς³¹.

Η πόλη της Έδεσσας, όπως και οι υπόλοιπες μακεδονικές πόλεις, αποκτά με την οχύρωσή της χαρακτήρα οργανωμένο σύνθετης πόλης, διαρθρωμένης σε δύο επίπεδα, την ακρόπολη, στο χώρο της σημερινής Έδεσσας και την κάτω πό-

Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, Έδεσσα 1988, σ. 13-14. Για τους Φρύγες: N. Hammond, A History of Macedonia, I. Historical Geography and Prehistory, Oxford 1972, σ. 407-414. Επίσης E. Fredricksmeyer, “Alexander, Midas and the oracle at Gordium”, Classical Philology 56 (1961) 160 κεξ.

27. I. Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes, Praha 1974, σ. 80, εικ. 22. Επίσης I. Kilian-Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis spätgeometrischen Zeit, (PBF XI, 2) München 1979, σ. 194-208, πίν. 61-73.

28. Φ. Πέτσα, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, 338, πίν. 284α.

29. Για τον τύπο C. Dunant-C. Rolley, BCH 111 (1987) 55, εικ. 1 (1-4).

30. Πρβλ. την περίπτωση του νεκροταφείου της Βεργίνας, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από την εποχή του Σιδήρου ως τα ελληνιστικά χρόνια: Φ. Πέτσα, “Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης (1960/1)”, ΑΔ 17 (1961/62), Α-Μελέται, 218κε.

31. Για τα παρατηρητήρια: H. Lohmann, “Agriculture and country life in classical Athens”, σ. 40, στο συνέδριο για την αρχαία γεωργία, ό.π. Wells. Παρατηρητήρια είναι και η μία από τις κατηγορίες των περιβόλων, που αναφέρονται από την Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, “Τα περιβόλια των Θεών”, ΑΕΜΘ 3 (1989) 149-151. Τα παρατηρητήρια διαφοροποιούνται από τα “προϊστορικά” μακεδονικά κάστρα του Κεραμόπουλλου, διότι δεν φαίνεται να σχετίζονται με κάποιο γειτονικό οικισμό και είναι μικρά σε έκταση. Πρβλ. Α. Κεραμοπούλλου, “Ανασκαφές και έρευνα εν τη Ανω Μακεδονία”, ΑΕ (1932) 80 κεξ.

λη, στο Λόγγο. Η οχύρωσή της, από τις καλύτερα διατηρημένες στη Μακεδονία, πρέπει να υπήρξε αυτόνομο έργο ενός σημαντικού μηχανικού, ο οποίος τη σχεδίασε με βάση τις αρχές της αρχαίας οχυρωματικής τέχνης, εκμεταλλευόμενος τις δυνατότητες του φυσικού περιβάλλοντος και κυρίως το υδάτινο δυναμικό, “τη στρώση των υδάτων”, όπως την ονομάζουν οι αρχαίοι, εξαιτίας της οποίας πήρε το όνομά της και η Έδεσσα της Συρίας³².

Τα ευρήματα από το εσωτερικό της πόλης είναι λιγοστά. Στην ακρόπολη, όπου δεν έχουν εξαφανιστεί από τη συνεχή κατοίκηση, βρίσκονται σε μεγάλο βάθος, όπως φάνηκε από τις ανασκαφές στην πλατεία Βαρσοίου το 1990³³. Το ίδιο και στην κάτω πόλη η καταστροφή των ελληνιστικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων πρέπει να υπήρξε το τίμημα της άνθισης, που γνώρισε η πόλη στην επόμενη περίοδο, τη ρωμαϊκή - παλαιοχριστιανική. Τα κινητά όμως ευρήματα, μαζί με αυτά των νεκροταφείων παρουσιάζουν την γνωστή και από τις σύγχρονες γειτονικές πόλεις εικόνα. Τα νεκροταφεία είναι ενδιαφέροντα από τοπογραφική άποψη, γιατί σχετίζονται με τους αρχαίους δρόμους. Όπως έχει σημειωθεί και στο σχέδιο 1 ελληνιστικοί τάφοι έξω από την ακρόπολη είναι γνωστοί λίγοι, πάνω στον άξονα των σημερινών οδών Μοναστηρίου - Φλωρίνης. Αντίθετα στην κάτω πόλη, τάφοι έχουν βρεθεί στα νότια υπόγειοι λαξευτοί των ελληνιστικών χρόνων, κατά μήκος του ανατολικού τείχους τάφοι του τέλους του 4ου αι. π.Χ., και βόρεια στο λόφο του Αγίου Λουκά και πιο ανατολικά τάφοι, που χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. Η παρουσία βέβαια της τελευταίας ομάδας τάφων στο βόρειο νεκροταφείο της κάτω πόλης σχετίζεται με την ύπαρξη ενός σημαντικού δρόμου (πιθανότατα της βασιλικής οδού), που θα αποτέλεσε και τον πρόδρομο της Εγνατίας, που κατασκευάστηκε γύρω στο 130 π.Χ.³⁴. Τα ευρήματα των τάφων παρουσιάζουν τη γνωστή και από τις γειτονικές πόλεις εικόνα της κλασικής και ελληνιστικής παραγωγής³⁵.

Στις επόμενες περιόδους η πόλη της Έδεσσας διατήρησε τη μορφή της σύνθετης πόλης σε δύο επίπεδα και ξεπέρασε σχετικά εύκολα τις αναστατώσεις του 3ου αι. μ.Χ., καθώς και των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που επέβαλαν στην πρώτη περίπτωση την ανακατασκευή του τείχους και στη δεύτερη την ενίσχυσή του με προτείχισμα. Οι μαρτυρίες των επιγραφών, καθώς και η αυτόνομη νομισματοκοπία της, αποδεικνύουν ότι η πόλη εξακολούθησε να έχει την παλιότερη

32. Για την οχύρωση της πόλης Α. Χρυσοστόμου, “Το τείχος της Έδεσσας”, *ΑΕΜΘ* 1 (1987) 161 κεξ., Α. Χρυσοστόμου, “Νεότερες έρευνες του τείχους της Έδεσσας”, *ΑΕΜΘ* 2 (1988) 55 κεξ. Επίσης Α. Χρυσοστόμου, *ό.π.*, σμ. 22.

33. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ*, 1990, υπό έκδοση.

34. Για τις παλιότερες φάσεις της Εγνατίας σε άλλες περιοχές Ν. G. L. Hammond-M. B. Hatzopoulos, “The Via Egnatia in Western Macedonia”, *AmJAncHist* 7 (1982) 136.

35. Α. Χρυσοστόμου, “Έδεσσα-Λόγγο Έδεσσας, Ελληνιστικό νεκροταφείο”, σ. 119 κε. στο Σ. Δρούγου, *Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991.

πολιτική της οργάνωση. Οι λατρείες της ήταν οι πατροπαράδοτες ελληνικές (του Δία Ύψιστου, της Άρτεμης, του Διόνυσου, του Ηρακλή κτλ.) μαζί με άλλες ξενόφερτες, όπως η Μα, συνηθισμένες στις πόλεις των μεγάλων δρόμων. Στη γεωγραφική θέση της πρέπει να αποδοθεί και η ανάπτυξη του εμπορίου, που επιβεβαιώνεται από την παρουσία αντικειμένων εισαγωγής κυρίως κεραμικών προϊόντων από αθηναϊκά, ιταλικά, βορειοαφρικάνικα και ανατολικά εργαστήρια³⁶. Από την άλλη πλευρά όμως τις καθημερινές ανάγκες φαίνεται να εξυπηρετούν και τοπικές μονάδες κεραμικών εργαστηρίων και μαρμαρογλυφείων. Παράλληλα οι μαρτυρίες των επιγραφών που διασώζουν ένα σημαντικό αριθμό επαγγελματιών συμπληρώνουν την εικόνα της κοινωνικής διάρθρωσης της πόλης³⁷.

Την ανάπτυξή της φανερώνουν και τα νεκροταφεία, που σε μεγάλο αριθμό έχουν ανασκαφεί τόσο στην πάνω πόλη, όσο και στην κάτω (Σχεδ. 1). Στην ακρόπολη τα νεκροταφεία μαρτυρούν την ύπαρξη ενός βασικού άξονα, όπως οι σημερινές οδοί Εγνατίας - Φλωρίνης και άλλων μικρότερων, που γεφύρωναν τα ποτάμια και παροχέτευαν τη συγκοινωνία προς τα βόρεια, όπου η Εγνατία, και προς την Αλμωπία. Στην κάτω πόλη είναι απόλυτα φανερό, πως από τη βόρεια και την ανατολική πύλη της πόλης ξεκινούσαν δρόμοι, που επίσης κατευθύνονταν προς την Εγνατία. Οι τάφοι κατανέμονταν κατά μήκος αυτών των δρόμων και της Εγνατίας σε μία απόσταση 2 χλμ. προς τα ανατολικά. Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν κατά το 1992 σε τρεις αγρούς στο χώρο του βόρειου νεκροταφείου³⁸ απέδειξαν τη συνεχή χρήση του χώρου, για ένα τεράστιο διάστημα περίπου χιλίων χρόνων από τα πρώιμα ελληνιστικά ως τα ύστερα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Ανάλογα και οι θέσεις, που αναπτύσσονται στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την πόλη στα ρωμαϊκά - παλαιοχριστιανικά χρόνια παρουσιάζουν ανάπτυξη, υπερτερούν σε αριθμό από τις προηγούμενες περιόδους και πλησιάζουν τους είκοσι (Αρμισσα, Δροσιά, Καισαριανά, Καρυδιά, Κλησοχώρι, Λουτροχώρι, Λύκοι, Μαργαρίτα, Μεσημέρι, Παναγίτσα, Πετριά, Προφήτης Ηλίας, Προάστειο, Ριζάρι, Σάμαρι, Σωτήρα, Φλαμουριά). Σημαντικό βέβαια ρόλο γι' αυτό θα έπαιξε η διέλευση του μεγάλου συγκοινωνιακού άξονα της Εγνατίας οδού, που επιδιορθώθηκε επανειλημμένα³⁹. Λιγοστά λείψανα της οδού διασώζονταν

36. Α. Χρυσοστόμου, *ό.π.*, σμ. 10.

37. D. Feissel, “Recueil des inscriptions chretiennes de Macédoine”, *BCH SUPPL.* VII (1983), 2-59.

38. Πρβλ. Α. Χρυσοστόμου, “Από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Έδεσσας”, *ΑΕΜΘ* 6 (1992) υπό έκδοση.

39. Για τη διαδρομή της Εγνατίας στα όρια της εδεσσαϊκής επαρχίας Hammond-Hatzopoulos, *ό.π.*, 136-141. Για τις επιδιορθώσεις της μέσα από τα μιλιάρια: L. Gounaropoulou-M. B. Hatzopoulos, *Les milliaires de la voie Egnatienne entre Heraclée des Lyncestes et Thessalonique*, Athènes 1985, σ. 40 κεξ.

μέχρι το 1985 στην περιοχή της Δροσιάς, οπότε και θυσιάστηκαν για την κατασκευή της σύγχρονης χάραξης⁴⁰. Όπως και στις προηγούμενες περιόδους οι πληροφορίες, που διαθέτουμε για τις διάφορες θέσεις είναι άνισες και δεν επιτρέπουν μια σίγουρη κατάταξή τους. Μερικές όμως δημιουργούν ένα προβληματισμό σε σχέση με τα μέχρι τώρα γνωστά από τις πηγές και τις επιγραφές θέματα της τοπογραφίας της περιοχής. Όπως είναι γνωστό το μεγαλύτερο μέρος της σημερινής εδεσσαϊκής επαρχίας απλώνεται στην αρχαία περιοχή της Βοττιαίας. Μικρά όμως τμήματα ανήκαν και στις αρχαίες περιοχές της Εορδαίας στα δυτικά και της Αλμωπίας στα βόρεια. Προβληματισμός βέβαια δημιουργείται για τα ακριβή όρια των περιοχών και την ένταξη κάποιων οικισμών στη μία ή την άλλη περιοχή, καθώς επίσης και για την περιοχή δικαιοδοσίας της ίδιας της πόλης της Έδεσσας, της εδεσσαϊκής χώρας. Ειδικότερα στα δυτικά πρόβλημα αποτελεί η ένταξη του Άγρα στην περιοχή της Εορδαίας, όπως έχει προταθεί από τη Φ. Παπαζογλου και πιο πρόσφατα από τους Ριζάκη - Τουράτσογλου⁴¹. Κατά την άποψή μας η γεωφυσική διαμόρφωση και τα στοιχεία, που έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια για την έκταση της χώρας των πόλεων στην περιοχή επιτρέπουν να δεχθούμε, πως ο Άγρας θα αποτελούσε το τελευταίο προκεχωρημένο φυλάκιο ελέγχου της εδεσσαϊκής χώρας πριν από την έξοδο στην Εορδαία⁴². Στα βόρεια πρόβλημα δημιουργείται με τις θέσεις του σύγχρονου χωριού Μαργαρίτα, που απ' όλους τους ερευνητές αποδίδεται στην Αλμωπία. Είναι βέβαια αλήθεια ότι η Μαργαρίτα βρίσκεται εκτός των ορίων της πιθανής ακτίνας των 8 χλμ. της εδεσσαϊκής χώρας⁴³ και σε ευθεία απόσταση μόλις 3 χλμ. από τον αρχαίο οικισμό της Αψάλου, ο οποίος εντοπίστηκε στα 1992⁴⁴, από την οποία όμως παρουσιάζει μεγάλη υψομετρική διαφορά. Παράλληλα τα ευρήμα-

40. Ο γνωστός από τα Itineraria σταθμός ad Duodecim, θα μπορούσε να αναζητηθεί πιθανότατα και στην προφυλαγμένη θέση βόρεια από τη σιδηροδρομική γραμμή και τα εκεί λιμνάζοντα νερά, όπου οι κάτοικοι ανέφεραν την ύπαρξη κτηρίων με πηλινούς σωλήνες. Η περιοχή την οποία αναφέρουν οι Hammond-Hatzopoulos, *ό.π.*, 139, ανήκει στην περιοχή του αρχαίου οικισμού της Δροσιάς.

41. Papazoglou, *Les villes*, σ. 130. Φ. Ριζάκης-Ι. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985, σ. 132, αρ. 140.

42. Ο Άγρας βρίσκεται ακριβώς πάνω στο στενό πέρασμα που διαμορφώνεται στα ανατολικά της λίμνης των Βρυτιτών σε απόσταση λίγο μικρότερη από 8 χλμ., που σύμφωνα με ένα δημοσιευμένο όρο της περιοχής Γιαννιτσών μπορεί να εκτείνεται η χώρα μιας πόλης: Π. Χρυσοστόμου, "Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας", *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 209. Κατά την παλιότερη άποψη του Hammond τα όρια της Βοττιαίας (εδεσσαϊκής χώρας) και Εορδαίας βρισκόνταν ακόμη δυτικότερα και από τον Άγρα στην κορυφή του περάσματος της Δροσιάς: N. Hammond, *A History of ancient Macedonia. I. Historical Geography and Prehistory*, Oxford 1972, σ. 55.

43. βλ. παρ. σημ. 41.

44. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ*, 1992, (υπό έκδοση).

τα που έχουν συγκεντρωθεί από την περιοχή της αποδεικνύουν ότι πρόκειται για μια θέση με συνεχή ζωή, που ίσως αποτελούσε μια ανεξάρτητη μονάδα. Αντίθετα από τη Μαργαρίτα, ο οικισμός στη Νέα Ζωή οπωσδήποτε πρέπει να αποδοθεί στην περιοχή της Αλμωπίας, της οποίας την είσοδο ελέγχει με την επίκαιρη θέση του στην ομώνυμη διάβαση. Τα ανατολικά όρια της εδεσσαϊκής χώρας φαίνεται πιθανό πως πρέπει να τοποθετηθούν λίγο πριν από το Μογλενίτσα, με τελευταίο ίσως τον οικισμό του Π. Ηλία. Νότια η κοιλάδα της Πλατάνης-Φλαμουριάς, θα αποτελούσε πιθανότατα την καθαυτό γεωργική έκταση της Έδεσσας⁴⁵.

Απομένει τώρα να εξεταστεί η ΝΑ περιοχή της εδεσσαϊκής επαρχίας⁴⁶. Στην περιοχή αυτή αναζητείται η αρχαία πόλη της Σκύδρας, με βάση τις διάφορες επιγραφικές μαρτυρίες που πρωτοανέφερε ο περιηγητής Delacoulonche⁴⁷. Η επικρατούσα άποψη για τη θέση της Σκύδρας είναι η ευρύτερη περιοχή των χωριών Αρσένι - Πετριάς Ν. Πέλλας και Επισκοπής Ν. Ημαθίας γύρω από την πηγή Ζλάτα και την ομώνυμη προϊστορική τούμπα⁴⁸. Ανατολικά της τούμπας στη θέση "Ρουντίνα"⁴⁹, που επίσης αναφέρεται από το Delacoulonche, τα έτη 1985-86 διενεργήθηκε ανασκαφή από την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και αποκαλύφθηκαν τα λείψανα χριστιανικού κτηρίου⁵⁰. Εκτός από τα σύγχρονα με το κτήριο ευρήματα αναφέρονται στις εκθέσεις του αρχαιολογικού δελτίου και ελάχιστα όστρακα προϊστορικών χρόνων. Από την επιφανειακή έρευνα είναι φανερό ότι διασπορά οστράκων μη αναγνωρίσιμων, χειροποίητων αλλά και τροχίλων από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, μαζί με κεραμίδια υπάρχει σε αρκετούς αγρούς γειτονικούς με τον παραπάνω της θέσης "Ρουντίνα", που φαίνεται να δεσπόζει με αρκετή υψομετρική διαφορά στην πεδινή περιοχή.

Στα 1985 βόρεια της θέσης Ρουντίνα και βόρεια του σύγχρονου οικισμού της Πετριάς, σε απόσταση 3 περίπου χλμ. εντοπίστηκε ένας μεγάλος ρωμαϊκός

45. Διότι 200-230 στρέμματα της κοιλάδας του Λόγγου καταλάμβανε η κάτω πόλη της Έδεσσας.

46. Για τη ΒΑ περιοχή, όπου τα χωριά Καλή κτλ. δεν υπάρχει πρόβλημα, διότι ήδη έχουν αποδοθεί στην επικράτεια της αρχαίας πόλης Μενιδιάς, Π. Χρυσοστόμου, *ό.π.*, σημ. 41.

47. M. Delacoulonche, "Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne des bords de l' Haliakmon à ceux de l' Axios", *Archives des Missions scientifiques et littéraires*, VIII, 1859, 87-96. Papazoglou, *Les villes*, σ. 149-150.

48. Στην τούμπα η οποία φαίνεται να παρουσιάζει διακοπή της κατοίκησης στο τέλος της εποχής του χαλκού έχουμε αναφερθεί και παραπάνω. Αμφιβολίες για τη θέση έχει εκφράσει με βάση τις δικές του έρευνες ο Φ. Πέτσας, "Ωνάι εκ της Ημαθίας", *ΑΕ* 1961, 44 κεξ.

49. Ενδιαφέρουσα είναι η πρόταση για σύνδεση του τοπωνυμίου Ρουντίνα καθώς και της περιοχής της Σκύδρας με μεταλλευτικό χώρο: D. Samsaris, "Les mines et metallurgise de Fer et de Cuivre dans la province romaine de Macédoine", *Klio* 69, 1987, 152 κεξ.

50. Δ. Ευγενίδου, *ΑΔ* 40 (1985), 250. Ι. Κανονίδης, *ΑΔ* 41, (1986), 159. Η ανασκαφή έγινε στον αγρό Ι. Δρακούλη, που ανήκει στο αγρόκτημα Πετριάς.

οικισμός στη θέση “Γραμμή”. Ο νέος αυτός οικισμός, όπως είναι φυσικό, θέτει εκ νέου το πρόβλημα της θέσης της αρχαίας Σκύδρας. Λύση στο πρόβλημα, θα μπορούσε να δοθεί, αν δεχθούμε μια αλλαγή στη θέση του οικισμού σε κάποιες χρονικές περιόδους, όπως είναι γνωστό και από άλλες περιπτώσεις⁵¹, για πλησιέστερες όμως αποστάσεις από αυτήν των τριών χιλιομέτρων που προαναφέραμε.

Οι διεσπαρμένες θέσεις που έχουν σημειωθεί στην κοιλάδα Μεσημερίου - Πλατάνης - Φλαμουριάς, καθώς και στην περιοχή της Άρνισσας και χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια, έως ότου εντοπιστούν μεγαλύτεροι οικισμοί είναι πιθανόν, πως πρέπει να συνδυαστούν με μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις⁵². Τα επιφανειακά ή τυχαία ευρήματα δύσκολα επιτρέπουν να ταυτίσουμε κάποια από αυτές με το γνωστό τύπο της ρωμαϊκής βίλλας⁵³, με εξαίρεση ίσως το κτήριο με τα ψηφιδωτά, που αποκαλύφθηκε μετά από ισοπέδωση στο λόφο του Αγίου Τρύφωνα στη Φλαμουριά το 1962 και παρέμεινε έκτοτε ανεξερεύνητο⁵⁴.

Επίσης ένα άλλο αξιοπρόσεκτο φαινόμενο είναι η χρήση των προϊστορικών τουμπών ως χώρων νεκροταφείου κατά τα ύστερα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε τόσο στην τούμπα του “ΡΙΞΑΡΙΟΥ”, όσο και στη Σκύδρα και στην Πετριά, αλλά είναι γνωστό και από άλλες περιοχές, όπως η τούμπα του Καστανά και η Τούμπα της Θεσσαλονίκης.

Συγκεφαλαιώνοντας πρέπει να αναφερθεί ότι οι θέσεις κατοίκησης της σημερινής εδεσσαϊκής επαρχίας ακολουθούν τους γενικότερους κανόνες, που έχουν ανιχνευτεί στις τοπογραφικές έρευνες άλλων περιοχών⁵⁵. Δεν ξεπερνούν σε υψόμετρο τα 900 μ., βρίσκονται κοντά στα σημαντικότερα συγκοινωνιακά περάσματα, που συνδυάζουν έστω και περιορισμένη πεδινή έκταση με μαλακούς λόφους για γεωργία, αλλά και κτηνοτροφία στα ψηλότερα βουνά.

51. Πρβλ. τα παραδείγματα του Άγρα και της Μαργαρίτας, που αναφέρουμε στη συνέχεια.

52. Alcock, ό.π., 16 και 32.

53. Για τα επιφανειακά στοιχεία, που βοηθούν σε μια τέτοια ταύτιση Alcock, ό.π., 18 κέξ.

54. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 86.

55. Rackham, ό.π., σ. 87 κέξ.

Αλφαβητικός κατάλογος των σύγχρονων κοινοτήτων (αρχαίες θέσεις γύρω απ' αυτές)⁵⁶.

Άγιος Αθανάσιος

Στην είσοδο του νεόκτιστου οικισμού του Αγίου Αθανασίου εντοπίστηκε το 1988 πιθεώνας, που είχε μισοκαταστραφεί σε παλιότερη αμμοληψία. Η χρονολόγηση του είναι πολύ δύσκολη λόγω έλλειψης άλλων στοιχείων. Πληροφορίες πάντως των κατοίκων αναφέρουν την ύπαρξη τάφων κατά την κατασκευή του νέου χωριού και από αυτούς πρέπει να προέρχεται ένα ενδιαφέρον ρωμαϊκό ανάγλυφο με παράσταση μητέρας και παιδιού που φωτογραφήθηκε πρόσφατα.

Βιβλιογραφία: Για την περιοχή του Α. Αθανασίου υπάρχουν μέχρι τώρα ελάχιστες αποσπασματικές πληροφορίες. Ν. Γ. Παπαδάκη, “Εκ της Ανω Μακεδονίας”, (Αθηνά 25), 1913, 435. Στο εξής Παπαδάκη, Αθηνά, 25. Λανθασμένα έχουν αποδοθεί δύο παραπομπές: G. Brizzi, TIR K34, σ. 12. Η παραπομπή που παρατίθεται δεν αφορά τον Α. Αθανάσιο Έδεσσας, αλλά περιοχή χωριού των Γρεβενών. Επίσης Κωνσταντακοπούλου, ό.π. σ. 233 η παραπομπή την οποία αναφέρει, αφορά την περιοχή Άγιος Αθανάσιος στο Λόγγο Έδεσσας.

Άγρας

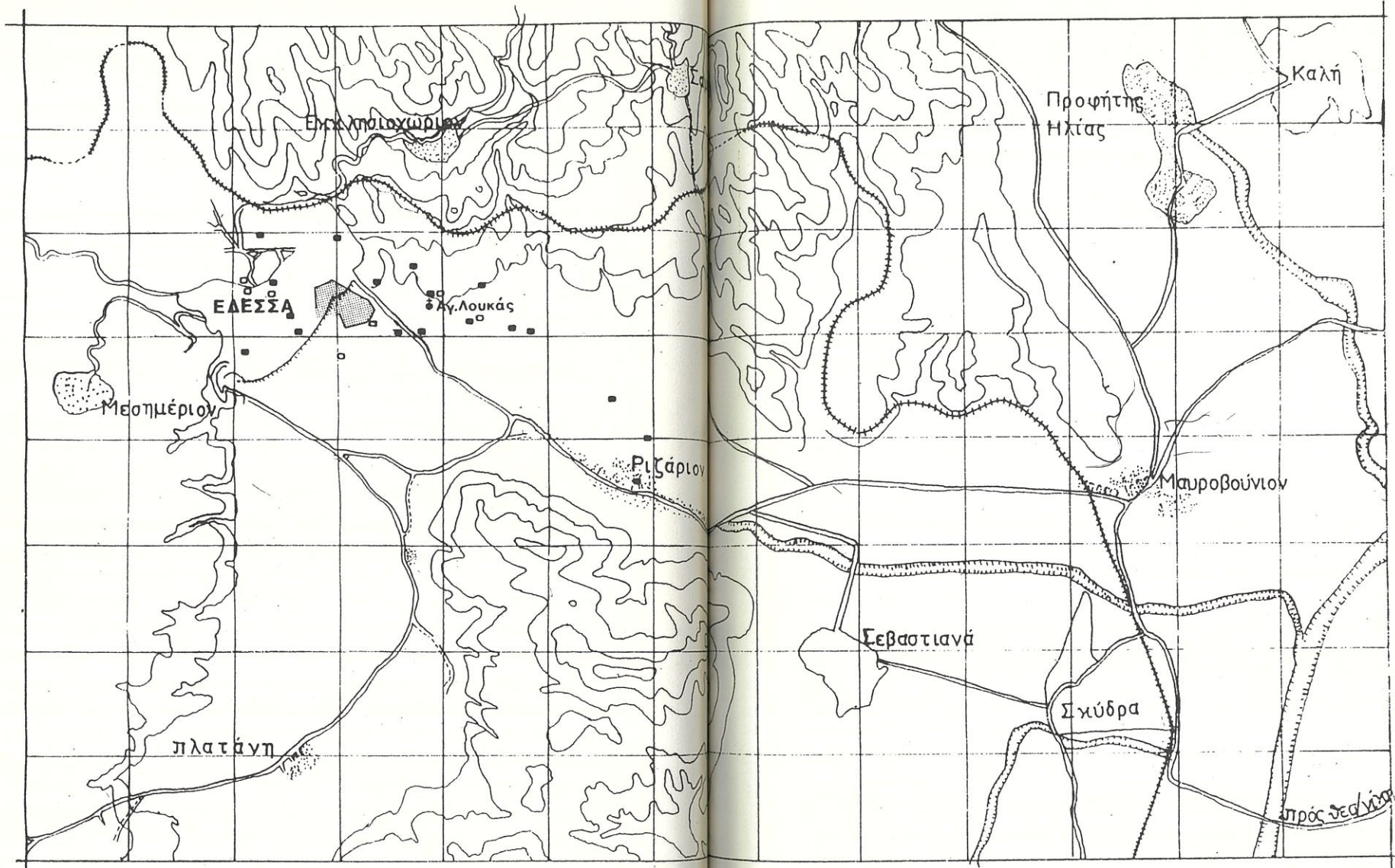
1. Τούμπα Τσούκα, δυτικά του χωριού και νότια του δημόσιου δρόμου Έδεσσας - Φλώρινας. Είναι ιδιοκτησία του Τρ. Πιτσιόρη, κατοίκου Άγρα. Βρίσκεται σε πεδινή περιοχή και απέχει ελάχιστα από τον Εδεσσαίο ποταμό. Πιθανότατα στις παλιότερες περιόδους να ήταν παραποτάμια θέση.

Σε δοκιμαστική ανασκαφή που διενεργήθηκε από την υπογράφοσα το 1986 στην ανατολική παρειά της τούμπας ήλθαν στην επιφάνεια όστρακα της ΥΕΧ δύο κατηγοριών Α) χειροποίητα χονδροειδή κυρίως απο πιθοειδή αγγεία διαφόρων μεγεθών (Εικ. 7). Μερικά φέρουν οπές στην περιοχή του χείλους. Άλλα υπάρχει πιθανότητα να προέρχονται από πύραυλους. Β) Επίσης χειροποίητη, λεπτότερη και λειασμένη κεραμική από φιαλόσχημα, τετράωτους αμφορείς, μόνωτα κτλ. (Εικ. 8).

Βιβλιογραφία: Woodward, JHS 47, 1927, 244, Α. Στουγιαννάκη. Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 98. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 85-87.

2. Φιλόκαστρο. Αμέσως δυτικά της προηγούμενης θέσης οχυρός λόφος, που δεσπόζει στη διάβαση αυτή της σημερινής Εγνατίας. Στην επιφάνειά του

56. Οι πληροφορίες που παρατίθενται χωρίς βιβλιογραφία αφορούν στοιχεία αυτοψιών της υπογράφουσας, που έχουν αναφερθεί στην υπηρεσία και έχουν κατατεθεί στο τοπογραφικό αρχείο μαζί με τους ανάλογους χάρτες. Επίσης για το διάστημα 1985-87 δεν στάλθηκαν χρονικά για δημοσίευση. Επειδή όμως κάποιος μπορεί να τα συμβουλευθεί από το αρχείο της Εφορείας, θα εξακολουθούμε να τα συμπεριλαμβάνουμε στη βιβλιογραφία.

ΚΛΙΜΑΞ 1:50.000

ΣΧΕΔΙΟ 1

ΣΧΕΔΙΑΣΗ:
Μ. ΓΚΑΤΖΙΟΥ

ΕΔΕΣΣΑ
ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

□ Τ. Π. Α. Α. Σ. - ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ

■ Τ. Π. Α. Μ. - ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ

Τοπογραφικό διάγραμμα Έδεσσας με την πόλη και τα νεκροταφεία γύρω από αυτήν.

υπάρχουν οχυρωματικές κατασκευές του τελευταίου πολέμου, από τις πληροφορίες όμως του Delacoulonche και των κατοίκων πρέπει να πιθανολογηθεί κατοίκηση τουλάχιστον από την εποχή του σιδήρου, μετά τη διακοπή της χρήσης της τούμπας Τσούκα. Βιβλιογραφία: Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 98.

3. Νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου κατά μήκος του Εδεσσαίου, βόρεια της εθνικής οδού. Εντοπίστηκε κατά το τέλος του 1985 κατά την τοποθέτηση ποτιστικού συστήματος και ερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές το 1986 στους αγρούς Κούγκου, Δημοτικού Σχολείου και Αλιμπάκη.

Ανασκάφτηκαν 6 κιβωτιόσχημοι τάφοι που περιείχαν ταφές μεμονωμένες αλλά και ανακομιδές. Τα έθιμα ταφής που παρατηρήθηκαν είναι ανάλογα με των υπολοίπων νεκροταφείων αυτής της εποχής. Περιείχαν κυρίως πηλίνα αγγεία, φιαλόσχημα με μαστοειδείς αποφύσεις, οπισθότμητες πρόχους (Εικ. 9), μόνωτα κτλ. πρώιμων φάσεων της εποχής του Σιδήρου. Εκτός από τους τάφους μια άλλη τομή απέδωσε πλούτο κεραμικών ευρημάτων της ίδιας εποχής (φιαλόσχημα, αμφορείς, υδρίες, πρόχους) αλλά και στο βαθύτερο στρώμα λιγοστά όστρακα νεολιθικών χρόνων.

Βιβλιογραφία: Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ, 85-87.

Αορίσσα

1. Θέση Τζαμί στα ΒΔ του σημερινού χωριού. Παλιότερα ονομαζόταν Νησί.

Είναι γνωστή από παλιά. Στα 1985 δυτικά του λόφου του Τζαμιού κατά την υποχώρηση των νερών της λίμνης αποκαλύφθηκε πεσσός in situ με επίκρανο (Εικ. 10) και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Στα 1992 διαπιστώθηκε ότι ο πεσσός είχε δεχτεί άγρια επιθεση από τους αρχαιοκαπήλους και κυριολεκτικά είχε καταστραφεί.

Βιβλιογραφία: J.G. v. Hahn, Reise von Belgrand nach Salonik, 1861, 122. Παπαδάκης, Αθηνά 25, 434. Μ. Hasluck, "The Archaeological History of Lake Ostrovo in West Macedonia", Geographical Journal, 88, 1936, 448-456. Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 100. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ, 85-88.

2. Παραλιακή περιοχή του χωριού. Σύμφωνα με πληροφορίες του αρχαιολόγου και κατοίκου του χωριού κ. Σταύρου Κώτσου βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο.

3. Περιοχή Ναυτικού Ομίλου νότια του οικισμού.

Όπως φάνηκε από έρευνα στην περιοχή, που η παλιά ονομασία της Δρίνοβο πρωτοαναφέρεται από τον Παπαδάκη, εδώ πρέπει να τοποθετηθεί ο διπλός τύμβος της εποχής του Σιδήρου που αποκαλύφθηκε κατά την υποχώρηση των νερών της Βεγορίτιδας μετά τη διάνοιξη σήραγγας προς τη λίμνη του Άγρα. Οι τάφοι του τύμβου, αμέσως βόρεια του Ναυτικού Ομίλου έχουν σήμερα κατα-

στραφεί μετά από αμμοληψία. Ο τύμβος πρέπει να ανήκε σε νεκροταφείο εκτεταμένο προς τα ανατολικά κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής, όπως αναφέρεται στο άρθρο της Hasluck και διαπιστώνεται και από χειροποίητα όστρακα που έχουν περισυλλεγεί από τους καλλιεργημένους αγρούς. Η ίδια περιοχή φαίνεται ότι επανακατοικήθηκε στα υστερορρωμαϊκά χρόνια με βάση τα λείψανα κτηρίου με πλίνθους υποκαύστων ανατολικά από το καταστραμμένο κτήριο του ΟΣΕ που υπάρχει εδώ.

Βιβλιογραφία: Παπαδάκης, Αθηνά 25, 435. Hasluck, ό.π., 455. BCH LXXVII, 1954, 140. Kokkinidou - Tradalidou, ό.π., 98 και σημ. 17. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 1992 (υπό έκδοση).

Η παρατηρούμενη διασπορά της κατοίκησης κατά τα ρωμαϊκά χρόνια πιθανότατα πρέπει να αποδοθεί στην ύπαρξη αγροκτημάτων και όχι ενός συγκεντρωμένου οικισμού. Αυτό έμμεσα επιβεβαιώνεται και από τη διαπίστωση της Hasluck για υποχώρηση των νερών της λίμνης στην αρχαιότητα εξαιτίας καταβοθρών, που στην εποχή μας ίσως επανήλθαν σε λειτουργία. (Μ. Hasluck, "Causes of fluctuation in level of lake Ostrovo, West Macedonia", Geographical Journal 90, 1937, 446-457). Το ΑΚΕ 198 ταλαιπωρημένο μαρμάρινο αγαλμάτιο Αφροδίτης που φυλάσσεται στην συλλογή της Έδεσσας μπορεί να σχετιστεί με τον κτηριακό διάκοσμο μιας τέτοιας εγκατάστασης. Το μαρμάρινο όμως κεφάλι Διονύσου με ΑΚΕ 251 πιθανότατα πρέπει να σχετιστεί με κάποιο ιερό. Η συνεχιζόμενη υποχώρηση των νερών, ελπίζεται ότι θα επιτρέψει να γίνει αντιληπτή και η διασπορά των αρχαίων στην περιοχή μέσα στη λίμνη από τη χερσόνησο Σουτ - Μπουρούν ως το νησάκι με τα ρωμαϊκά ευρήματα που πρωτοαναφέρει ο Παπαδάκης.

Αρσένι

Η περιοχή του Αρσενίου έχει σχετιστεί με αυτήν της αρχαίας Σκύδρας με βάση τις επιγραφές που βρέθηκαν στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής και πρωτοδημοσιεύτηκαν από τον Delacoulonche. Οι πρόσφατοι όμως αναδασμοί της γης σε συνδυασμό με τις τελευταίες έρευνες αποδεικνύουν ότι προς το παρόν στο σημερινό αγρόκτημα Αρσενίου δεν έχουν εντοπιστεί αρχαία.

Βουττά

Για τις παλιότερες περιόδους πολύ σημαντική είναι η πληροφορία για την αποκάλυψη στις πηγές του Εδεσσαίου ξύλινων πασσάλων. Στο Μουσείο Θεσσαλονίκης έχουν παραδοθεί ελληνιστικά νομίσματα από τις θέσεις του οικισμού Άγιος Γεώργιος και Κουρί, που πιθανότατα υπήρξαν θέσεις κατοίκησης.

Δροσιά

1. Περιοχή βιομηχανικής ζώνης μεταξύ δημόσιου δρόμου και σιδηροδρομι-

κής γραμμής με παλιά ονομασία Σαρατσίνα.

Από τον Παπαδάκη αναφέρονται επιτύμβια μνημεία. Το 1985 διαπιστώθηκε η ύπαρξη τάφων της ύστερης αρχαιότητας γύρω από το σύγχρονο ναό της Ζωοδόχου πηγής, που γι' αυτό στο σχέδιο της βιομηχανικής ζώνης ορίστηκε ως ζώνη πρασίνου. Το 1992 από τα έργα αποχωμάτωσης της βιομηχανικής ζώνης ήρθε στην επιφάνεια οικισμός της ΜΝΕ, καθώς και προϊστορικός τύμβος. Άλλοι τύμβοι εντοπίστηκαν και κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής.

Βιβλιογραφία: Παπαδάκης, Αθηνά 1925, 435. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 1985-87. Σ. Κώτσου σε άρθρο αυτού του τόμου και επίσης Σ. Κώτσου, ΑΕΜΘ 6, 1992 (υπό έκδοση).

2. Λόφος Γκράτιστα στον οποίο απλώνεται ο κλασικός - ελληνιστικός οικισμός της Δροσιάς. Από αυτό τον οικισμό είχαν έρθει παλιότερα στη συλλογή Έδεσσας ελληνιστικά νομίσματα (νομίσματα διαπιστώθηκαν πρόσφατα και στην κατοχή ιδιώτη μακεδόνων βασιλέων αλλά και Λάρισας, Θεσσαλονίκης, Αμφίπολης), η ΑΚΕ 661 επιγραφή - ίσως επιστολή πάνω σε όστρακο που δεν πρέπει να θεωρείται χαμένη, και ο ΑΚΕ 663 πήλινος αμφορέας (Εικ. 11) του τέλους της εποχής Σιδήρου.

Βιβλιογραφία: Φ. Πέτσας, "Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-67", Μακεδονικά 9, 1969, 176. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 100.

Έδεσσα

Στο σημερινό αγρόκτημα Έδεσσας εκτός των ορίων της αρχαίας πόλης έχουν καταγραφεί οι παρακάτω θέσεις:

1. Θέση Κρυόβρυση, δυτικά της πόλης και πάνω στη σημερινή Εγνατία οδό. Αγρός Βαλάσα.

Στον παραπάνω αγρό υπάρχουν μνημειακά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά λείψανα. Το ΑΚΕ 140 επιστήλιο με ανθοπλοχμό από αυτή τη θέση βρίσκεται από χρόνια στην είσοδο στο Γενή Τζαμί. Πιθανότατα από κτήριο του 2ου αι. μ.χ.

2. Θέση Σερμές νότια της πόλης - αγροί αρ. 3979-3965-3962. Το Φεβρουάριο του 1993 διαπιστώθηκε η ύπαρξη οστράκων και κεραμιδιών ρωμαϊκών χρόνων. Πιθανότατα πρόκειται για μια μικρή αγροτική εγκατάσταση στην βορειοδυτική είσοδο της κοιλάδας Πλατάνης - Φλαμουριάς.

3. Θέση ΒΔ του υψώματος 606, όπου τοίχοι και κεραμίδια με όστρακα της ύστερης αρχαιότητας, ίσως από κάποια κτηνοτροφική εγκατάσταση.

Καισαρειανά-συνοικισμός Έδεσσας

1. Στην περιοχή γύρω από τον παλιό ναό διάσπαρτη από όστρακα έκταση.

2. Στους αγρούς 51-53 του αγροκτήματος Καισαρειανών κατά πληροφορίες των ιδιοκτητών παλαιοχριστιανικά λείψανα (παλαιοχριστιανικό επίκρα-

νο, καμαρωτοί τάφοι).

Κλησοχώρι - συνοικισμός Έδεσσας

1. Αγροτική περιοχή νότια του χωριού, θέσεις Φλορέκ, Πόλε. Στην περιοχή αυτή εκτείνεται το βόρειο νεκροταφείο της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας με πλούσια ευρήματα όλων των εποχών.

2. Θέση Γυμνή Κορυφή, Βόρεια του δρόμου Κλησοχώρι - Σάμαρι. Διάσπαρτη από ρωμαϊκά όστρακα περιοχή.

Καρυδιά

1. Τούμπα Κιρκάλοβα, αναφέρεται από τη Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, 98. Το 1988 από αγρό του νότια από την τούμπα ο κάτοικος Καρυδιάς Ε. Αγανάνης παράδωσε μικρό πήλινο αγγείο και το ΑΝΕ 114 νόμισμα κοινού Μακεδόνων, εποχής Αδριανού.

Λουτροχώρι

Περιστασιακές αναφορές πιστοποιούν διάφορα ρωμαϊκά ευρήματα (ψηφιδωτά κτλ.) από το κέντρο του χωριού, όπου μέχρι πρόσφατα ιαματικά λουτρά. Από τάφους στην ίδια περιοχή προέρχονται και τα ΑΚΕ 672-673 αγγεία. Ενδιαφέρον το ΒΕ 76/2 ανάγλυφο αγγείο (Εικ. 12) με την παράσταση Διόσκουρου, είναι οινοφόρος Κνίδου (2ου αι. μ.Χ.), που έχει έρθει εδώ δια μέσου των εμπορικών ανταλλαγών.

Λύκοι

1. Θέση Αμπέλια ΝΔ του σύγχρονου χωριού. Διάσπαρτη έκταση περίπου 10 στρεμμάτων με όστρακα, πιθάρια και κεραμίδια ελληνιστικών χρόνων.

2. Θέση Μοναστήρια ΒΑ του χωριού. Από εδώ προέρχονται η ΑΚΕ 674 χάλκινη ελληνιστική πόρπη και τα ΑΝΕ 326-328 νομίσματα Φιλίππου και Ταμίου Γαΐου Ποπιλίου.

3. Δυτικοί πρόποδες λόφου Αγίου Αθανασίου, αμέσως βόρεια του χωριού. Βρέθηκε τμήμα επιτύμβιου ρωμαϊκού βωμού και ανάλογα όστρακα.

4. Κορυφή λόφου Καλλιάτα (Χάρτης 1: 100.000, φύλλο Έδεσσα - Καβατάρτσι). Διαπιστώθηκε η ύπαρξη οχυρωμένου παρατηρητήριου που περιέβαλλε έκταση περίπου 5-10 στρεμμάτων. Το τείχος ήταν κατασκευασμένο με μικρούς αργούς ασβεστόλιθους, χωρίς συνδετικό κονίαμα και είχε πλάτος περίπου 2 μ. Η ορατότητα από το παρατηρητήριο ήταν πολύ καλή και είχε άμεση επικοινωνία με το φρούριο της Μαργαρίτας στα ΒΑ.

Βιβλιογραφία: Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 1991 (υπό έκδοση).

Μαργαρίτα (εικ. 13)

1. Φρούριο στον ομώνυμο λόφο, γνωστό για την οχύρωση του, αλλά και περιοχή στους πρόποδες του λόφου.

Βιβλιογραφία: Παπαδάκη, Αθηνά 25, 455. Α. Κεραμόπουλλου, "Ανασκαφαί και Έρευνα εν Μακεδονία", ΠΑΕ 1934, 68.

2. ΝΔ παρυφές σύγχρονου οικισμού - Ναός Αρχαγγέλων. Ξεκινώντας από τις παρυφές του σύγχρονου οικισμού, όπου και ο ναός των Αρχαγγέλων οι αγροί προς τα νότια είναι διάσπαρτοι από θραύσματα κεραμιδιών και οστράκων. Ανατολικά του ναού στα 1971 είχε ερευνηθεί από την έφορο Μ. Σιγανίδου ένα συγκρότημα λουτρού, που αργότερα καταχώστηκε κατά τη διάνοιξη δρόμου. Τάφοι που πιθανότατα σχετίζονται με την προηγούμενη θέση έχουν βρεθεί αμέσως ΒΑ στην είσοδο του χωριού, όπου το ιατρείο και το δημοτικό σχολείο, μαζί με λείψανα εκκλησίας.

3. Θέση Πάπρι - Αγρός Μητσάνη Γρηγόριου. Από τον αγρό που βρίσκεται πάνω στο δρόμο Μαργαρίτας - Κερασιάς στα 1992 περισυλλέχθηκε καλής ποιότητας υστερορρωμαϊκή κεραμική.

Από τις παραδόσεις των κατοίκων είχε συγκροτηθεί παλιότερα στο σχολείο μια μικρή αρχαιολογική συλλογή, που το 1986 για λόγους ασφαλείας μεταφέρθηκε και καταγράφηκε στην Έδεσσα. Η συλλογή από διάφορα αντικείμενα και νομίσματα είναι ενδιαφέρουσα, διότι αποδεικνύει τη διαχρονική κατοίκηση του χώρου από την εποχή του Χαλκού (Εικ. 15) ως την Τουρκοκρατία. Με βάση την έρευνα για την προέλευση των αντικειμένων και αναλογικά με την πόλη της Έδεσσας μπορεί να προταθεί μια κατοίκηση στις παλιότερες περιόδους στην περιοχή του κάστρου, που αργότερα επεκτάθηκε και προς τις πεδινότερες εκτάσεις για να περιοριστεί στη συνέχεια στις νέες εποχές των αναστατώσεων. Ακόμη σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων μια προϊστορική θέση κατοίκησης πρέπει να αναζητηθεί δυτικά από το κάστρο, στη μικρή κοιλάδα του ποταμού Ζέγκριβο, που είναι μια από τις λιγιστές πεδινές θέσεις της περιοχής Μαργαρίτας.

Βιβλιογραφία: Εκτός από τον Παπαδάκη και τον Κεραμόπουλλο στις παραπάνω θέσεις αναφέρονται οι: Σ. Πελεκανίδης, ΑΔ 17(1961/2), Χρονικά, 258. Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του Ν. Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1989 (έκδ. β'), σ. 17-19. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 97. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 33, 1978, Β2- Χρονικά, 259. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 85-87.

Μεσημέρι

Από την αγροτική περιοχή στα ανατολικά του Μεσημερίου που καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα της κοιλάδας Πλατάνης - Φλαμουριάς προέρχονται διάφορα επιτύμβια ρωμαϊκά μνημεία της συλλογής Έδεσσας. Στους ίδιους αγρούς παρατηρήθηκε και διάσπαρτη σύγχρονη κατοίκηση. Επίσης από τον αγρό του Ν.

Τσάμη παραδόθηκε σιδερένιος σφραγιδολίθος με παράσταση δεξίωσης ελληνιστικών χρόνων.

Παναγίτσα

1. Τούμπα εποχής του σιδήρου στα ΝΔ του χωριού, όπου και το σύγχρονο νεκροταφείο. Με την τούμπα πρέπει να σχετιστεί το νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων αμέσως δυτικά στη θέση Αμπέλια της κοινότητας Ζέρβης, απ' όπου περισυλλέχθηκαν οστρακα εποχής σιδήρου.

Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί η θέση προέλευσης του σημαντικού ανάγλυφου αυτοκρατορολατρίας με ΑΚΕ 199, που βρίσκεται στη συλλογή Έδεσσας.

2. Το νεκροταφείο στη θέση Αμπέλια ανατολικά του χωριού της Παναγίτσας, που έχει αναφερθεί στο ΑΔ, πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν χρονολογείται στα υστερορρωμαϊκά χρόνια, αλλά στα υστεροβυζαντινά.

Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 36, 1981, 322.

Πετοιά

1. ΒΑ όρια του σύγχρονου οικισμού. Το 1991 κατά την τοποθέτηση σωλήνων ήρθαν στην επιφάνεια οστρακα ΥΝΕ και ταφή παλαιοχριστιανική που χρονολογείται από το ΑΝΕ 337 νόμισμα που συνόδευε το νεκρό.

Βιβλιογραφία: Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 1991 (υπό έκδοση).

2. Θέση Γραμμή. Αγροί Ι. Νικήβελου, Αλ. Τυριακίδη. Στους παραπάνω αγρούς εντοπίστηκαν λείψανα εγκατάστασης ρωμαϊκών χρόνων. Από τον αγρό του πρώτου προέρχεται το κάτω τμήμα μαρμάρινου ανάγλυφου με παράσταση αετού και μαρμάρινη κολόνα. Από τον αγρό του δεύτερου μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Πέλλας μεγάλο αποθηκευτικό πιθάρι. Οστρακα υπάρχουν διάσπαρτα σε μια μεγάλη έκταση περίπου 100 στρεμμάτων. Το ανάγλυφο αποδεικνύει τη λατρεία του Δία Ύψιστου και, αν επιβεβαιωθεί η ταύτιση της θέσης με την αρχαία Σκύδρα, θα είναι η δεύτερη γνωστή μετά από αυτήν της Αρτέμιδας Αργυτέρας.

Βιβλιογραφία: Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 85-87.

3. Θέση Ρουντίνα. Αγρός Δρακούλη κτλ. Για τη θέση, που βρίσκεται στα νότια του οικισμού έχουμε αναφερθεί προηγουμένως.

Πλατάνη

Τα ευρήματα μέχρι στιγμής από την περιοχή είναι κυρίως ταφικά ρωμαϊκών χρόνων, που δεν στάθηκε δυνατόν να σχετιστούν με κάποια θέση κατοίκησης. Από αγρό της Πλατάνης το 1974 προήλθαν τα ΑΝΕ 28, 29 ασημένια δηνάρια Νέρβα και Αδριανού (Εικ. 14 α, β).

Βιβλιογραφία: Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 86, με τη διευκρίνιση ότι ο ναός του Αγίου Τρύφωνα δεν υπάρχει στην Πλατάνη.

Προάστειο

Όπως και στην Πλατάνη από την περιοχή είναι γνωστά μόνο ταφικά ευρήματα, όπως το παλιό εύρημα, ΑΚΕ 10 μαρμάρινο πορτραίτο της συλλογής Έδεσσας.

Προφήτης Ηλίας

Νότια του οικισμού στη συμβολή του Μογλενίτσα και του παραποτάμου Στρώνιτσα υπάρχει διάσπαρτη από όστρακα έκταση. Το Νοέμβριο του 1984 κιβωτιόσχημοι μαρμάρινοι τάφοι αποκαλύφθηκαν στη δυτική όχθη του Μογλενίτσα σε μεγάλο βάθος, ώστε στάθηκε αδύνατον να ερευνηθούν.

Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 39, 1984, 247.

Ακόμη μια θέση βόρεια του οικισμού είναι γνωστή, απ' όπου και επιτύμβιες στήλες⁵⁷.

Ριζάρι

1. Θέση Μοναστήρια βόρεια του χωριού (αγροί αρ. 429, 430 και 431 ιδιοκτησίας Λ. Σαμλίδη, Αρ. Γαβριηλίδη και κοινότητας, καθώς και 145, 150 ιδιοκτησίας Δ. Πόζαρη και Ν. Καρτάλη).

Στους παραπάνω αγρούς έχουν βρεθεί ένας υστεροελληνιστικός θησαυρός από 58 χάλκινα νομίσματα, τμήμα σαρκοφάγου και τάφοι κυρίως ρωμαϊκών χρόνων, που φαίνεται πιθανότερο πως πρέπει να σχετιστούν με το βόρειο νεκροταφείο της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας. Ένας άλλος σύγχρονος τάφος, που έχει βρεθεί μέσα στο χωριό (οικόπεδο Καρτάλη) στα 1961 πιθανότατα σχετίζεται με δρόμο, ο οποίος ερχόταν από την Εγνατία προς το Ριζάρι, γεφύρωνε τον Έδεσσαίο στην καταστραμμένη από τις πλημμύρες του 1979 γέφυρα και συνέχιζε κατά μήκος των βουνών προς τα Σεβαστιανά και τη Σκύδρα.

Βιβλιογραφία: Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 81. Εκτός από την προϊστορική τούμπα για την οποία συζητάμε παρακάτω στα Σεβαστιανά, λανθασμένα αποδίδονται στο Ριζάρι και οι τάφοι της Κούφιας Πέτρας, διότι η περιοχή τους ανήκει στο σημερινό αγρόκτημα Έδεσσας. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 85-87. Α. Χρυσοστόμου, "Τιμητική επιγραφή από την Έδεσσα", Αμπτός, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 993 κε. Για την ύπαρξη αρχαιολογικών καταλοίπων και νότια του Έδεσσαίου ποταμού Ν. Τσαϊλακόπουλου, Η ίδρυση και ο εμπλουτισμός του αρχαιολογικού μουσείου Έδεσσας, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 224.

57. Π. Χρυσοστόμου, ό.π. σημ. 41.

Σάμαρι

*1. Θέση Μαντρί Μπιτζόλη - ΝΑ του χωριού. Τέσσερις τύμβοι πιθανότατα της εποχής του Σιδήρου. Ο ένας μισοκαταστράφηκε κατά τη διάνοιξη δρόμου, οπότε και αποκαλύφθηκε ο τάφος που επικάλυπτε, και η τεχνική κατασκευής του.

2. Γήπεδο σύγχρονου χωριού. Κατά τις εργασίες διάνοιξης του χώρου στα 1987 καταστράφηκε μεγάλο παλαιοχριστιανικό κτήριο από το οποίο πεσσοειδής βάση κίονα.

3. Θέση Αμυγδαλιές - αγρός Παλημάνη Ευστάθιου, ανατολικά του χωριού. Βρέθηκαν όστρακα υστερορρωμαϊκά.

Βιβλιογραφία: Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 85-87.

Σεβαστιανά

1. Αγρός Αλεξανδρίδη, αρ. 346. Στα όρια του αγρού βρισκόταν η γνωστή στη βιβλιογραφία ως τούμπα του Ριζαρίου. Από την τούμπα περισυλλέχθηκαν όστρακα το 1967 και 1974, όταν οριστικά καταστράφηκε κατά την ανέγερση εργοστασίου. Όστρακα πάντως υπάρχουν και στα γύρω χωράφια. Η τούμπα επαναχρησιμοποιήθηκε στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Βιβλιογραφία: Φ. Πέτσας ό.π., 178, πίν. 79γ. Το αγγείο του πίνακα καθώς και μια χάλκινη πόρπη προέρχονται από τάφους, που κατασκευάστηκαν κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια στην τούμπα. Λανθασμένα η Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 81 αναφέρει ότι η τούμπα παρουσιάζει διαχρονική κατοίκηση. Το ίδιο και ο French, ό.π., σημ. 20, διότι στα περισυλλεγμένα όστρακα τόσο της συλλογής Έδεσσας, όσο και της συλλογής του ίδιου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης δεν υπάρχουν νεότερα από τα νεολιθικά ευρήματα.

2. Παρατηρητήριο λόφου Κράστα. Εντοπίστηκε το 1992. Παρουσιάζει τα ίδια στοιχεία με αυτό της Κερασιάς, που αναφέραμε παραπάνω, και ελέγχει την είσοδο της εδεσσαϊκής χώρας από ανατολικά και νότο.

3. Αγρός Β. Ταμιά, αρ. 19, θέση Αγιάσματα στους βόρειους πρόποδες του παραπάνω λόφου, αμέσως νότια του Έδεσσαίου πάνω στο δρόμο από το Ριζάρι.

Βιβλιογραφία Φ. Πέτσας, ΑΔ 23, 1968, 338.

4. Θέση Κράστα δυτικά του σύγχρονου οικισμού. Από αυτήν παραδόθηκε το 1992 καταστραμμένο μαρμάρινο γυναικείο πορτραίτο, που όμως δεν στάθηκε δυνατόν να συνδυαστεί με κάποιο ταφικό μνημείο ή άλλη θέση.

Βιβλιογραφία για τις αρ. 2 και 4 θέσεις: Α. Χρυσοστόμου ΑΔ 1992 (υπό έκδοση).

Σκύδρα

1. Αγρός αρ. 477. Προϊστορική τούμπα της εποχής του Χαλκού με επαναχρησιμοποίηση στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Στα 1974 κόπηκε στη μέση από

τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου και στα 1988 υπέστη βαθιά άροση από τον καλλιεργητή γειτονικού αγρού.

Σωτήρα

1. Θέση Λέσκα δυτικά του χωριού. Από εδώ προέρχεται η ΑΚΕ 297 χάλκινη αιχμή δόρατος, που παραδόθηκε στα 1980 από τον Α. Γραικό. Η ακριβής θέση της αιχμής δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί κατά την έρευνα, που πραγματοποιήσαμε στα 1986. Εντοπίστηκε όμως παλαιοχριστιανικό κτίσμα στο γειτονικό αγρό Μάσσα Γεώργιου, από όπου συγκεντρώθηκαν όστρακα, μυλόπετρα, βάση από πιθάρι και σιδερένιος σταυρός (Εικ. 16).

2. Θέση Τσουκά ανατολικά του χωριού. Κατά τη διάνοιξη αρδευτικών καναλιών το 1990 καταστράφηκαν τάφοι ρωμαϊκών χρόνων.

3. Θέση Καλλινίκ. Λιγούτά ευρήματα ελληνιστικών χρόνων.

Τέλος από τις παραπάνω θέσεις παραδόθηκαν στην υπηρεσία το 1990 τα ΑΝΕ 347-376 χάλκινα νομίσματα από τον κάτοικο του χωριού Π. Μπίνο, που χρονολογούνται από τα ελληνιστικά ως τα βυζαντινά χρόνια.

Βιβλιογραφία: Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 85-87 και ΑΔ 1990 (υπό έκδοση).

Φλαμουριά

1. Θέση Άγιος Τρύφων. Ο λόφος του Αγίου Τρύφωνα από την Α. Στουγιαννάκη κατονομάζεται ως χώρος ρωμαϊκής έπαυλης, από τον οποίο προήλθε μια σειρά μνημείων της συλλογής Έδεσσας, όπως τα ΑΚΕ 529-532 αγαλμάτιο Αρτέμιδας, ἰψαγο εἰρεατα κτλ. Σε πρόσφατη αυτοψία στην περιοχή διαπιστώθηκε ότι τα ευρήματα δεν περιορίζονται στο λόφο, αλλά απλώνονται και στους γύρω αγρούς σε μια έκταση περίπου 20 στρεμμάτων, επαρκή για ένα αρχαίο οικισμό. Ο οικισμός αυτός είναι ο πρώτος, που διαπιστώνεται στην κοιλάδα της Πλατάνης - Φλαμουριάς. Ενδιαφέρον είναι πως ανάμεσα στο επιφανειακό υλικό υπάρχουν και όστρακα των περιόδων πριν από τη Ρωμαϊοκρατία. Το ίδιο στις παλιότερες αυτές περιόδους πρέπει πιθανότατα να χρονολογηθεί και η ΑΚΕ 885 σιδερένια αιχμή δόρατος, που παραδόθηκε από την περιοχή το 1990. Πληροφορίες των κατοίκων τοποθετούν το νεκροταφείο του οικισμού στη διασταύρωση του δημόσιου δρόμου προς τον Άγιο Τρύφωνα και από εδώ προέρχεται πιθανότατα η ΑΚΕ 203 μαρμάρινη Ηρακλειώτισσα.

Βιβλιογραφία: Φ. Πέτσα, "Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-67", Μακεδονικά 9, 178, πίν. 84α-β. Α. Στουγιαννάκη, Στη χώρα του Μ. Αλεξάνδρου, σ. 86. Α. Χρυσοστόμου, ΑΔ 1990 (υπό έκδοση).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Η ΕΔΕΣΣΑ ΚΑΙ Η ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται οι οικισμοί της νεολιθικής και της εποχής του χαλκού, οι οποίοι έχουν εντοπισθεί μέσα στα διοικητικά όρια του Νομού Πέλλας. Η προϊστορία της περιοχής άρχισε να γίνεται ουσιαστικά γνωστή την τελευταία δεκαετία ως αποτέλεσμα τοπογραφικών επισκοπήσεων¹, ανασκαφών²

1. D. H. French, Index of prehistoric sites in Central Macedonia and catalogue of sherd material in the University of Thessaloniki, Athens 1967 (πολυγραφημένο), Α. Στουγιαννάκη, "Οι αρχαιολογικοί θησαυροί του Νομού Πέλλας", Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου: Τουριστικός οδηγός του Νομού Πέλλας, Έδεσσα 1973, σ. 79-126, D. Kokkinidou, The Neolithic and Bronze Ages in Central-Western Macedonia. A study of the period from the mid sixth to the end of the second millennium B.C. in the area between the rivers Axios and Aliakmon in Northern Greece, Ph. D. thesis, University of Birmingham 1989, Δ. Κοκκινίδου, Η προϊστορία στο χώρο του Νομού Πέλλας: Κατοίκηση και φυσικό περιβάλλον στη νεολιθική και την εποχή του χαλκού, Έδεσσα 1990, "Προϊστορικοί οικισμοί του Νομού Πέλλας", Ιστορικά και Πολιτιστικά Ανάλεκτα 1 (1991-92) 5-11, Π. Χρυσοστόμου, "Η τοπογραφία της Βόρειας Βοτταίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους", Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 205-231, Τα Γιαννιτσά και η περιοχή τους, Γιαννιτσά 1992 (ενημερωτικό φυλλάδιο), D. Kokkinidou και K. Trantalidou, "Neolithic and Bronze Age settlement in Western Macedonia", Annual of the British School of Archaeology at Athens, 86 (1991) 93-106, Θ. Σαββοπούλου, Η οργάνωση του χώρου στους προϊστορικούς οικισμούς του Νομού Πέλλας, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1991.

2. Α. Πιλάλη-Παπαστερίου κ.ά., "Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο Δυτικής Μακεδονίας", Αρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 451-465, Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, "Νέες ανασκαφικές έρευνες στο Μάνδαλο Δ. Μακεδονίας (1985-1986)", Εγνατία 1 (1989) 17-28, "Η ανασκαφική έρευνα στο Μάνδαλο (1987-1990)", Εγνατία 2 (1990) 411-421, "Ανασκαφές στο Μάνδαλο", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 1 (1990) 173-180, "Ανασκαφή στο Μάνδαλο", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 2 (1991) 127-135, Αρχαιολογικών Δελτίων, 36-B2 (1981) 320-321, 37-B2 (1982) 294, Ανθρωπολογικά 3 (1982) 97-98, Archaeological Reports (1982-83) 44, (1983-84) 44, (1987-88) 50, (1990-91) 56, Bulletin de Correspondance Hellénique, 107 (1983) 792, 113-2 (1989) 646, Π. Χρυσοστόμου, "Ο νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β'", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 3 (1992) 119-134, "Νεολιθικές έρευνες στην πόλη και στους οικισμούς των Γιαννιτσών κατά το 1991", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 5 (υπό έκδοση), Π. Χρυσοστόμου και Παν. Χρυσοστόμου, "Νεολιθικές έρευνες στα Γιαννιτσά και στην επαρχία Γιαννιτσών", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4 (υπό έκδοση), Archaeological Reports (1990-91) 55, Bulletin de Correspondance Hellénique 115-2 (1991) 905, "Τα Γιαννιτσά κατοικούνται από το 7000 προ Χριστού", εφ. Μακεδονία, Επιλογές (Σεπτέμβριος 1990) 186-190, "Πριν από 9000 χρόνια στα Γιαννιτσά η πρώτη κατοίκηση", εφ. Μακεδονία, Επιλογές (Ιανουάριος 1992) 120-122, Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, "Τούμπα Αρχοντικού. Δοκιμαστική ανασκαφή 1992: Τομέας 2", Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 6 (υπό έκδοση), Π. Χρυσοστόμου κ.ά., "Συ-